

Міністерство освіти і науки України
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків
Одеський археологічний музей
Національної академії наук України
Відділ археології Північно-Західного Причорномор'я
Інституту археології Національної академії наук України
Державний архів Одеської області
Грецький фонд культури (Одеса)

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XI

Одеса
ОНУ
2016

УДК 9(4-11)"632/1789"
ББК 63.3(4,5)2/5
С773

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 5 від 17 лютого 2016 р.

Стародавнє Причорномор'я. Випуск XI / Голов. ред. І. В. Немченко. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
2016. – 610 с.

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XI читань пам'яті професора П. Й. Каришковського, міжнародної конференції, яка відбулась в ОНУ імені І. І. Мечникова 11–13 березня 2016 р. Випуск містить статті з проблем нумізматики, історії та археології Північного Причорномор'я, античної та середньовічної історії, візантинознавства, історії Європи раннього модерного часу, історіографії тощо. І–Х випуски збірки виходили під назвою «Древнее Причерноморье».

Рецензенти:

Бруйко І. В. – д.і.н., директор Одеського археологічного музею НАНУ;
Довгополова О. А. – д.ф.н., професор кафедри філософії природничих факультетів ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

Немченко І. В. – к.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, головний редактор;
Дьомін О. Б. – д.і.н., зав. кафедри нової та новітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
Дзиговський О. М. – д.і.н., професор кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Кушнір В. Г. – д.і.н., декан історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова;
Луговий О. М. – к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Булатович С. А. – к.і.н., доцент;
Охотніков С. Б. – к.і.н., зам. директора Одеського археологічного музею НАНУ;
Руссєв М. Д. – доктор хабілітат історії, професор Вищої антропологічної школи (Кишинів, Молдова);
Самойлова Т. Л. – к.і.н., зав. Відділом археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ;
Смилтина О. В. – д.і.н., зав. кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Сорочан С. Б. – д.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

ISBN 978-617-689-159-8

© Колектив авторів, 2016

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016

- ¹⁷ Карышковский П.О. Монетное дело Ольвии ... - С. 633. – Табл. ССXXII, верхний ряд - №№ 1, 2.
- ¹⁸ Карышковский П.О. О монетах царя Фарзоя ... - С. 72.
- ¹⁹ Там же. – С. 68. – Рис. 1, №№ 8-10, 12-14. – С. 70, 72.
- ²⁰ Зограф А.Н. Указ. Соч. – С. 40, 41, №№ 88-100.
- ²¹ Подшивалов А. Каталог монет Московского публичного и Румянцевского музеев. – М., 1884. – Вып. 1. – С. 11, 12, № 106.
- ²² См. Щербакова В.С. Геммы с изображением Гермеса из херсонесских находок // КСИА. – 1983. - № 174. – С. 89, 90. – Рис. 2, №№ 4, 8-11.
- ²³ Подобные скипетры с изображением бюстов и голов римских императоров нередко помещались на медных монетах царей Боспора I–II вв. н.э.
- ²⁴ Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I–IV вв. н.э. – К., 1993. – С. 152.
- ²⁵ Зограф А. Н. Античные монеты // МИА. – 1951. - № 16. – С. 76. – Табл. XXVII, 10, 12.

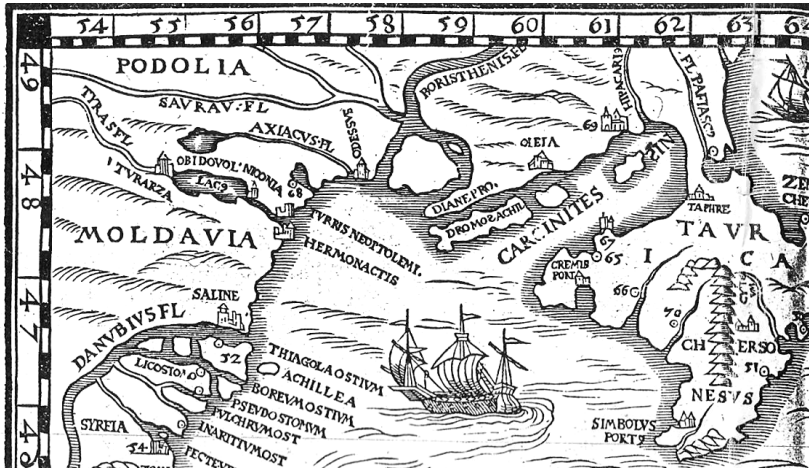
О. В. Білецька (Осички)

ODESSUS НА ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КАРТАХ (до вивчення історичної географії України)

Виникнення та затвердження назви міста Одеси оповите численними легендами. Їх наводять як місцеві історики-краєзнавці, так і дослідники з далекого зарубіжжя. Дискусія, що розпочалась навколо назви, поступово переросла в суперечку щодо віку міста. Нам же хотілось би поділитись інформацією, що міститься в деяких західноєвропейських картах, присвячених історичній географії Північного Причорномор'я. Посилений розвиток картографування в Західній Європі спостерігається після винаходу книгодрукування. З'явилися різного гатунку карти, в тому числі друківані портолани та карти з історичної географії. Дослідженнями карт, відносно Північного Причорномор'я, займалися численні історики, серед яких нам хотілось би тут згадати П.К. Бруна, Ф.Є. Петруня та А.Ю. Гордєєва¹. Ми також мали можливість присвятити одну розвідку розглядуваному сюжету². Однак картографічні твори, які ми пропонуємо розглянути в даній розвідці, не були в полі зору цих дослідників.

Перша карта відноситься до XVI ст. Вона надрукована разом з периплом – звітом про плавання навколо берегів Понта Евксинського намісника Каппадокії, видатного грецького письменника Арріана (нар. бл.105 р. н.е.)³. Нагадаємо, що перипли є пам'ятками античної описової картографії. Вони являли собою описи берегів, містили інформацію про відстані між окремими пунктами узбережжя, відомості про гавані,

мілини, місця стоянок суден, населення тощо⁴. Видаючи перипл Арріана в 1577 р., Йоганн Вільгельм Стукіус помістив карту⁵, розміри якої відносно невеликі: 32х22 см. Автор і гравер цієї карти нам невідомий. Вона також не має ні назви, ні супроводжуючої легенди. Її умовно можна назвати «Картою Чорного моря», оскільки центральне місце займає його зображення. Чорне море підписано як латинською – «*Pontus Euxinus*», так і італійською назвами – «*Mar Maggior*».

Карта 1. [Автор невідомий]. [Карта Чорного моря] // *Arrianus F. Arriani historici et philosophi Ponti Euxini & maris Erythraei Periplus, ad Adrianum Caesarem ... Praeterea ipsius Ponti Chorographica tabula / [Ed.] Iohannes Guilielmus Stuckius. – Genevae: Apud Eustathium Vignon, 1577. Вкладка. Фрагмент.*

На морі зображено три кораблі, три морських чудовиська та русалку. «Цей швейцарський ерудит, – як вказує О.О.Радзиховська, – вочевидь, використовував метод, який сьогодні називають «*oral history*», оскільки він доволі часто посилається на досвід практиків – моряків, які в його часи колихали води Чорного моря: «Насправді, як вчить досвід, Понт має звичку часто огортатися таким густим туманом, що не лише обриси берегів є прихованими, але й керманич, що знаходиться на кормі, не здатен бачити ніс корабля. Звісно, з цієї причини заслужено Арріаном, а сьогодні моряками, воно по-простому зветься Чорним морем». – *Пер. О.О. Радзиховської*»⁶. Стукіус також наводить інші назви Понта, серед яких є й слов'янська (*Chuualinscomoriam*; Хвалинське море) та черкеська (*Zabach*)⁷.

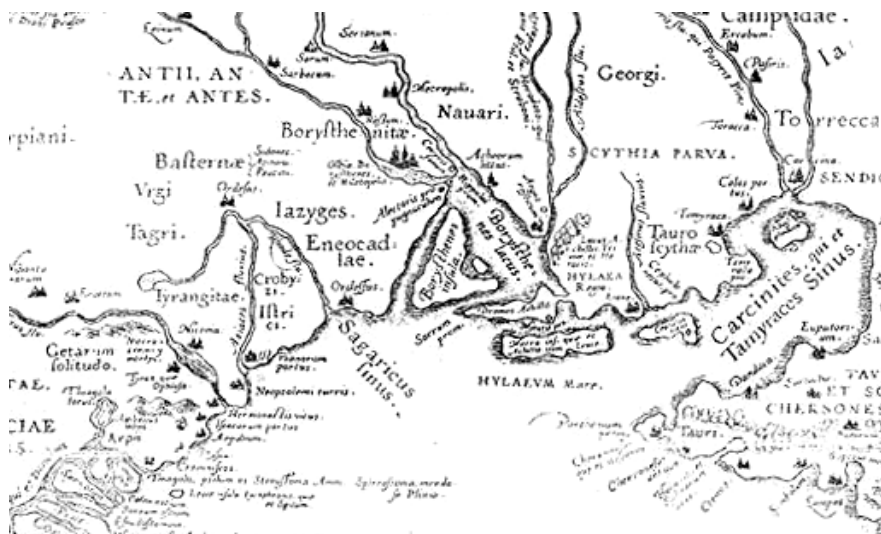
Карта не має градусної сітки, хоча сама обрамлена градусною таблицею. Центральна територія України позначена як «*Podolia*», а на березі Чорного моря міститься фортеця «*Odessus*». З річок зображено Дніпро («*Boristhenis fl.*»), Савранку («*Savran*»), Акзіакус («*Axiacus*»), Дністер («*Tyras fl.*»). Дністровський лиман підписано як «*Obidovo lac.*», на узбережжі якого є фортеця Ніконій («*Niconia*»), а в гирлі р.Дністер – Башта Неоптолема («*Tyrris Neoptolemi*») та «*Hermonactis*». Привертає увагу також зображення замкового укріплення та підпис «*Olesfa*» на Чорному морі, неподалік від гирла Дніпра (*Boristhenis fl.*) та острова «*Dromos Achil.*» (ристалище Ахілла). Можливо, це «*Olesfa*» і є те давньоруське місто Олешня, яке згадується в Галицько-Волинському літописі: «Оттуду же приидоша ниже Кучелемина, мысляще, куды перейти реку Днестрь; Божією же милостию приидоша лодия из Олешія, и пріехаха в нихъ на Днестрь, и насыташася рыбъ и вина...»⁸ і якому присвятив свою розвідку М.Д.Руссєв⁹.

Отже, карта, що була прикладена до перипла Арріана, містить античні (*Odessus*), середньовічні (*Olesfa*) та навіть сучасні назви (*Podolia*). Власне вони співіснували разом, зберігаючи композиційно-стилістичне і географічне значення. Картографи ж, складаючи карти, опирались, з одного боку, на античні авторитети (зокрема, Арріана), а з іншого, швидше за все, використовували ще й допоміжну літературу та, можливо, усні розповіді моряків-очевидців¹⁰.

«*Ordessus*» міститься і на карті, назва якої взята з елегії Овідія, «*Pontus Euxinus. Aequor Iasonio pulsatum remige primum*» («Гостинне море. Вперше стривожене веслом Ясона») 1590 року¹¹. Автор цього зразка картографічного мистецтва є відомий фламандський картограф Абрагам Ортелій (інакше Ортеліус; лат. *Abraham Ortelius*, 1527–1598), видавець – Ян Баптист Врінтс (*Joan Baptist Vrients*), гравер – невідомий. Разом з атласом Меркатора праця Ортелія відіграла виключну роль в розвитку західноєвропейської картографії. Саме йому належить «Видовище земної кулі» («*Theatrum Orbis Terrarum*»), видане в Антверпені в 1570 р.

Розміри карти Абрагама Ортелія (1590 р.) 49×60 см. Вона була виконана в техніці мідної гравюри з ручним розфарбовуванням. Для нас цікавим є те, що Ортелій позначив аж два поселення з назвою «*Ordeffus*». Перший на березі Чорного моря («*Pontus Euxinus. Sed, Dictus ab antiquis Axenus ille fuit*») неподалік від «*Sagaricus sinus*» (затока Сагарікус*), а інший – «*Ordeffus*» – біля витоків річки Роде

* Річка Сагаріс (лат. *Sagaris*) – найбільша ріка Віфінії, що впадає до Чорного Моря. Нині – це р. Сакар'я, що в Туреччині. Очевидно, це перенесення відомого топоніму в інше місце.

Карта 2. *Ortelius A. Pontus Euxinus. Aequor Iasonio pulsatum remige primum, 1590*
 // Яцунский В.К. Историческая география: история её возникновения и развития
 в XVI–XVIII веках. – М., 1955. – Вкладка. Фрагмент.

(*Rhode fl.*) В гирлі р. Акізїацес (*Axiaces fl.*), що географічно відповідає сучасній р. Дністер, позначено теж два укріплення: на лівобережному - «*Istrianorum portus*», а на правобережному - «*Neoptolemi turris*». На карті є також позначка з підписом: «*Olbia, Borysthenes et Miletropolis*» у гирлі р. Дніпро (*Borysthenes flu. qui et Hellepontius*), що впадає в Дніпровський лиман (*Borysthenes lacus*). В межиріччі «*Rhode flu.*» та «*Borysthenes flu.*» над підписом «*Ordessus*» значно більшим розміром позначено «*Iazyges. Eneocadlae*». Автор таким надписом, очевидно, хотів позначити проживаючі колись племена. Це припущення підтверджується працею, яка вийшла у світ через 10 років після карти Ортелія (в 1600 р.). Йдеться про угорську хроніку Вільгельма Діліха. Оскільки в цьому компендіумі відсутня пагінація, то досить складно вказати вихідні дані, де автор розповідає про так званих «енеокладес». Отож, в розділі, що починається словами «*Es haben aber auch anilieser gegendt...*» спочатку розповідається про роксолан (*Raxolani*), потім про карпіан, язиків, енеокладів (*Carpiani, Jasyges, Eneoclades*), а потім мова йде про Поділля, Молдову, Бесарабію (*Podolia, Moldavia, Bessabaria*)¹².

Карта 3. *Sanson N. Romani Imperii qua Oriens est Descriptio Geographica // Thesaurus antiquitatum romanorum ... Congestus a Joanne Georgio Graevio.../* Compil. Joannes Georgius Graevius. – Lugduni, 1694 – 1699. – Т.1. Фрагмент.

Нарешті, існує «*Ordessus*» і на карті, поміщений у першому томі французького десяти томного «Словника римських старожитностей» Жана Жоржа Грево (*Joannes Georgius Graevius*), що був опублікований у Ліоні протягом 1694–1699 рр.¹³ Назва карти «Географічний опис Східної Римської імперії» («*Romani Imperii qua Oriens est Descriptio Geographica*»), позначена у верхньому правому куті і обрамлена лавровим вінком з вплетеними 15 римськими нагородами. Автор карти – французький історик та картограф Ніколя Сансон (*Nicolas Sanson; 1600–1667*). Територія від сучасної Польщі до Дону підписана загальною назвою як «*Sarmatia Europaea*», а сучасної України – як «*Bastarne*».

Окрім «*Ordessus*», на карті позначено «*Istrianoru port*» (в районі сучасного Білгорода-Дністровського), «*Carcine*», «*Naubarum*», «*Taruyraca*». З рік позначено: «*Borysthenes Septentrionalior*» (Дніпро північніший), «*Boristhenes Meridionalior*» (Дніпро південніший), «*Tyras fl.*». На відміну від попередніх карт, вона вже має градусну сітку.

Топонім «*Ordessus*» заслуговує на більш посилену увагу місцевих як істориків, так і мовознавців. Цією назвою користувався і Даніель Ернст Вагнер у своїй праці «Історія Польщі», що вийшла друком в Ляйпцізі в 1775 р.¹⁴ Описуючи простори Польської держави, він наводить цікаві факти з історичної географії Північного Причорномор'я та вказує, що сучасна ріка Дністер колись називалась Тирас («*Tyras... Niester oder Dniester*»), Південний Буг – Гіпанісом («*Hypanis ist Bog*»), а сучасна ріка Дніпро – Борисфеном («*Borysthenes.. Danapris... Name Dnieper oder Nieper*»). Автору відомі також такі назви, як «*Ordessus*», «*Oedessus*» та «*Odessuus*»¹⁵.

Отже, як видно з досліджених вище карт, які складались протягом XVI–XVII ст., античні назви, зокрема *Odessus* (інакше *Ordessus*), зникли не одразу. Вони ще досить міцно тримались у свідомості західноєвропейців, хоча, як відомо з актових джерел, ханських ярликів та ін. документів, на місці сучасної Одеси у XV–XVI ст. знаходився населений пункт – порт і замок Качибей. Знання жителів Західної Європи постійно поповнювалися через спогади мандрівників, моряків, з реляцій дипломатів та з хорографій, разом з тим постійно відбувалося відродження знань, переданих ще античними авторами (зокрема, Арріаном) тощо. Отже ці карти є цінним джерелом з вивчення самої історичної географії. Існують й інші карти, присвячені Північному Причорномор'ю¹⁶. Корисною для подальших наукових розшуків стала б публікація їх зібрання окремим атласом на кшталт карт із зображенням земель сучасної України¹⁷.

¹ Брун Ф. Берег Черного моря между Днепром и Днестром по морским картам XIV и XV столетий // Брун Ф. Черноморье. Сборник исследований по истории географии Южной Росии. – Одесса, 1879. – Ч.1. – С. 72-97; Брун Ф. Судьбы местности, занимаемой Одессой // Брун Ф. Черноморье. Сборник исследований по истории географии Южной Росии. – Одесса, 1879. – Ч.1. – С.160-188; Петрунь Ф. Е. Качибей на старинных картах // Записки Одесского общества естествоиспытателей. – 1928. – Т. 44. – С. 191-198; Гордеев А.Ю. Топонимия побережья Черного и Азовского морей на картах-портоланах XIV-XVI веков. – К., 2014.

² Білецька О. В. Польська картографія XVI ст. як джерело до вивчення південно-східного Поділля // Записки історичного факультету ОНУ ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С.101-110.

³ Arrianus F. Arriani historici et philosophi Ponti Euxini & maris Erythraei Periplus, ad Adrianum Caesarem ... Praeterea ipsius Ponti Chorographica tabula/ [Ed.] Iohannes Guilielmus Stuckius.– Genevae: Apud Eustathium Vignon, 1577. Див. карту 1.

⁴ Досить довгий час вважалося, що стадій Арріана становив біля 197 м. Однак М.В. Агбунов, провівши клопітку роботу по вирахуванню відстані, яку вкладав у слово «стадія» у свій час Арріан, запропонував розуміти під ним відстань 157, 7 м.: Агбунов М.В. Античная география Северного Причерноморья. – М., 1992. – С. 29.

⁵ Там саме. – Вкладка.

⁶ Радзиховская Е.А. Схолії та карта Йоганна Вільгельма Стукіуса до «Периплу Понта Евксинського» // Історія України в книжкових пам'ятках XVI-XVII ст. / 36. наук. пр. – Одеса, 2011. – С.129; Arrianus F. Arriani historici... – P.11.

⁷ Arrianus F. Arriani historici ... - P.129, 11

⁸ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар/ За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002.- С.83

⁹ Руссев Н.Д. Два варианта городской истории средневекового Причерноморья – Белгород и Олешье // Генуэзская Газария и Золотая Орда. – Казань-Симферополь-Кишинев, 2015. – С.19-39.

¹⁰ Більш детально див.: Гордеев А.Ю. Топонимия побережья Черного и Азовского морей на кртах-портоланах XIV-XVI веков. – К., 2014. – С.240.

¹¹ Яцунский В.К. Историческая география: история её возникновения и развития в XVI–XVIII веках. – М., 1955. – Вкладка. Див.: Карта 2.

¹² Dilich W. Ungarische Chronica Darinnen ordentliche, eigenteliche und kurtze... – Wessel, 1600.

¹³ Thesaurus antiquitatum romanorum ... Congestus a Joanne Georgio Gravio.../ Compil. Joannes Georgius Graevius. – Lugduni, 1694–1699. – Т.1. Див.: Карта 3.

¹⁴ Wagner D. E. Geschichte von Polen. – Leipzig, 1775. – Т.1. – S. 7, 915.

¹⁵ Ibidem. – S.8-9.

¹⁶ Зокрема, Odessus позначено у французькому атласі: Theatrum Historicum. In Imperii Romani. Pars Orientalis / De L'isle G. – Paris, 1705.

Див.: <http://www.swaen.com/antique-map-of.php?id=3183> Дякую Г.Горбу за надану карту та інформацію про неї.

¹⁷ Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV ст. – перша половина XVII ст. – К., 2006.

Г. С. Богуславский (Одесса)

ОБЩЕЕ И ОСОБЕННОЕ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ СРЕДНЕВЕКОВЫХ УРБАНИСТИЧЕСКИХ ЦЕНТРОВ ЗОЛОТООРДЫНСКОГО И МОЛДАВСКОГО ПОДНЕСТРОВЬЯ

Работа посвящена краткой сравнительной характеристике экономического развития городских центров бассейна нижнего Днестра в XIV–XV вв. – расположенного в устье реки Белгорода (Акджа Кермана, Аспрокастро) и городов средней части Пруто-Днестровского междуречья – Янги Шехра – (Старого) Орхея и городища Костешть.

Процессы урбанизации в Улусе Джучи протекали двумя основными путями (типами). На окраинах Улуса (Крым, Волжская Булгария, также Хорезм) продолжалось в новых условиях развитие домонгольских городских традиций, нарушенное, но не прерванное процессом завоевания; в степи же города строились на новых местах (Сарай, Новый Сарай, Бельджамен, Увек, Маджар). В Северо-Западном Причерноморье, на западной окраине Золотой Орды, также можно проследить оба пути золотоордынской урбанизации.

По второму типу, «на пустом месте» появляются в конце 1340-х гг. города в северной зоне – в средней части Пруто-Днестровского междуречья (Янги Шехр и городище Костешть), по